

Федорова М.А. Ретроспективний аналіз проблеми виховання моральних цінностей особистості / М.А.Федорова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. - Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. - № 10 (54). - С. 330-338.

УДК 37.034

Федорова Марія

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ**

У статті запропоновано авторське визначення поняття "моральні цінності", виведене на основі аналізу понять "мораль" і "цінності" у науковій літературі. Розглядаються філософські ідеї, у яких зафіксовано теоретичні основи становлення і розвитку моральних цінностей особистості. Охарактеризовано зміст і динаміку розвитку уявлень про особливості процесу виховання моральних цінностей в історії зарубіжної і вітчизняної педагогіки. Виділено визначальні педагогічні умови, методи, прийоми і засоби роботи з дітьми, що оптимізують процес виховання моральних цінностей у дитинстві.

Ключові слова: мораль, цінності, моральні цінності, виховання, методи виховання.

Перехід до ціннісної парадигми освітизумовлює актуальність дослідження проблеми духовного виховання молоді, зокрема виховання у неї моральних цінностей. Проблема цінностей порушувалась у працях представників зарубіжної і вітчизняної філософії (М.Бердяєв, О.Дробницький, М.Каган, І.Кант, Р.Лотце, С.Франк, та ін.), психології і педагогіки (І.Бех, Л.Виготський, Д.Леонт'єв, О.Леонт'єв, М.Рокич), у сучасних наукових дослідженнях (Б.Бессонов, П.Матвеев, О.Тимофеевата ін.). Проте зберігається протиріччя між необхідністю врахування історичного досвіду виховання моральних цінностей особистості і відсутністю досліджень із зазначеної проблеми в яких висвітлено зміст та особливості організації виховного процесу на різних етапах розвитку

суспільства. Метою статті є виділення і систематизація основних теоретичних положень про зміст і сутність процесу виховання моральних цінностей в історії розвитку наукової думки.

Аналіз поняття "моральні цінності" передбачає уточнення сутності понять "мораль" та "цінності". В етиці мораль розуміється як сукупність норм, цінностей, ідеалів, установок, що регулюють людську поведінку [5, 5]. Т.Аболіна використовує термін "висока мораль", яка являє собою серцевину моралі певного суспільства, зафіксовану у "моделях повинного" (імперативах) і розуміється як "сукупність загальнолюдських установок на безкорисне, справедливе і прихильне ставлення до будь-якої людини" [5, 7]. Сферою дії моралі є взаємовідносини між людьми, необхідною умовою функціонування – безумовне визнання цінності іншої людини, а характерною особливістю є єдність свободи волі і всезагальності (загальнозначимості) [4, 15]. Мораль як різновид імперативно-ціннісної свідомості сприяє подоланню відчуженості індивіда і забезпечує реалізацію його найважливішої потреби – потреби в єдності, що розуміється як цільність розумного і душевного життя, як єднання з природою, суспільством, залученість до істини та абсолютного ідеалу [1, 218].

Аналіз поняття "цінності" у філософській, психологічній літературі вказує на зв'язок зазначеного феномену із смисловою сферою особистості. Так, І.Бех розуміє особистісні цінності як високозначимі смислові утворення, які, являючись структурним компонентом самосвідомості, визначають спрямованість поведінки і діяльності особистості. Відповідно моральні цінності – це усвідомлені, високозначимі смислові утворення, які фіксуються у свідомості особистості в "моделях належного", заснованих на безумовному визнанні цінності людини, ідеях справедливості, милосердя, усвідомлення своєї відповідальності за благо іншої людини, виявляються у відповідних діях і вчинках і сприяють гармонізації відносин особистості і суспільства.

В історії філософії термін "цінності" вживається з 19 ст., у більш ранні періоди вживаються терміни "блага", "доброчесності", які є синонімічними поняттю "цінності". В античній філософії, філософії Давнього Китаю найбільш

цінованими добродетелями вважалися: мужність, розсудливість, щедрість, дружелюбність, правдивість (у філософії Давньої Греції, Риму); щирість, гуманність, справедливість, благородство (у філософії Давнього Китаю).

У давніх країнах утверджується думка про те, що моральні добродетелі є культурним (неприродним) утворенням, отже для їх становлення необхідне цілеспрямоване навчання і виховання. Виділяються основні умови виховання моральних цінностей. По-перше, соціальне оточення має стимулювати до здійснення моральних вчинків і являти собою приклад добродійної діяльності. У цьому зв'язку Демокрит наголошував на необхідності спілкування з хорошими людьми, оскільки "спілкування з дурними розвиває дурні задатки", Аристотель наполягав на неможливості споглядання дітьми будь-яких прикладів недостойної поведінки: "потрібно слідкувати, щоб діти як можна менше залишалися у товаристві рабів ... доцільно усувати від вух та очей дітей все те, що не відповідає гідності вільнонародженої людини" [2, 423]; Конфуцій радив прагнути "відданості і щирості, не мати друзів, які б поступалися тобі (в моральному відношенні)", подібно до нього і Сенека стверджував, що "розпещений приятель і нас робить слабкими і зніженими, багатий сусід розпалює нашу жадібність, лукавий товариш навіть самого чистого і простодушного заразить своєю іржею ... проводи час тільки з тими, хто зробить тебе краще". По-друге, основою виховання має стати утвердження цінності людини, про що Сенека казав: "Я обираю друга, щоб було за кого вмерти, за ким піти у вигнання, за чие життя боротися і віддати життя. А дружба, ... що зароджується заради користі і дивиться, що можна вигадати, – це не дружба, а угода" [8, 47]. По-третє, виховання добродетелей має поєднуватись з розумовою освітою, яка сприяє перетворенню негативного обліку особистості у позитивний (Сократ), дозволяє оволодіти мудрістю, а мудрість дає три дари: "добре мислити, говорити і добре чинити" (Демокрит). В-четвертих, важливо розвивати не тільки розум, а й почуття, прагнення особистості, оскільки "добродетельність з'являється тоді, коли правильно спрямований розум узгоджується з рухами почуттів, а ... рухи почуттів узгоджуються з розумом", при цьому саме почуття, а не розум є початком і керівником добродетелі (Аристотель)[2, 486].

У праці "Політика" Аристотеля звертається увага на засоби виховання моральності, такі як міфи, оповідання, ігри, музика, які впливають на характер і душу дитини, облагороджуючи її.

У філософській думці 17-18 ст. робиться спроба обґрунтувати поняття "добро" і "зло", "цінності" з метою визначення універсальних законів співіснування людей на засадах розумності, взаємної користі. Це призводить до поступового окреслення "золотого правила" моралі, яке є схожим у Т.Гоббса, І.Канта: "людина повинна ... задовольнятися таким ступенем свободи по відношенню до інших людей, який вона допустила би в інших людях по відношенню до себе" (Т.Гоббс) [3, 114]; людина має чинити "згідно максими, яка в той же час може мати силу загального закону. Кожна максима, яка не придатна для цього, суперечить моралі" (І.Кант) [6, 133]. Функціонування моральних цінностей пов'язується з формуванням ціннісного ставлення до людини, а також "доброї волі" та ідеї обов'язку (І. Кант); ідеї святості добра, блага, краси, у якій зафіксовано сенс життя людини (Р.Г.Лотце). На нашу думку, ці теорії побудовані на засадах розумності, корисності і необхідності дотримання певних норм поведінки і виключають ідею безкорисного служіння людям, що є необхідною складовою утвердження моральних цінностей.

Обґрунтування теоретичних засад функціонування моральних цінностей у філософії призвело до пошуку нових форм і методів їх виховання. Так, у західноєвропейській педагогіці 17-18 ст. обґрунтовуються базові принципи виховання моральності: необхідності виховання з раннього віку, врахування схильностей, бажань, потреб дитини (Я.А.Коменський, Дж.Локк, Й.Г.Песталоцці), свободи у вихованні (Ж.Ж.Руссо), формування моральної свідомості в єдності з формуванням умінь моральної поведінки, включення у добродійну діяльність, гуманізації процесу взаємодії, утвердження з ранніх років у дитини почуття довіри, вдячності, любові до оточуючих, чуйності, виховання моральності має передувати розвитку розумових сил (Ж.Ж.Руссо, Й.Г.Песталоцці).

Обґрунтовуються також методи морального виховання: метод прикладу, настанови, розмірковування і пояснення, вправлення у добродійних вчинках,

вимога (встановлення правил поведінки у Дж. Локка), метод "природних наслідків" (Ж.Ж.Руссо), заборона фізичних покарань.

Система морального виховання запропонована Я.А.Коменським ґрунтується на слухняності дитини, яка передбачає вміння стримувати свої бажання і чітко виконувати вимоги дорослих. При цьому впертість дитини підлягає покаранню (окрик, осуд, погроза): "Потрібно з найбільшим зусиллям доводити юнацтво до дійсної слухняності. Якщо воно навчиться стримувати власну волю, а чужу виконувати, то у майбутньому це послужить основою найбільших чеснот" [7, 21]. Взагалі весь виховний процес ґрунтується на наступних методах: приклад дорослих, оскільки "Бог дав дітям ніби здатність мавп, а саме: прагнення наслідувати те, що на їх очах роблять інші"; своєчасні і розумні настанови, які використовуються коли "приклад діє недостатньо, або коли наслідуючи інших, вони роблять це неуміло"; регулярні вправи, заохочення і покарання, які застосовуються в разі відступу від вимог дорослих, помірна дисципліна. При цьому активність дитини можлива лише в межах правил, заданих дорослими. Дж.Локк надає великого значення методу розмірковування, який дозволить дитині зрозуміти корисність і необхідність того, що наказує або забороняє дорослий.

Загалом, у виховних теоріях Я.А.Коменського, Дж.Локка спостерігається ставлення до дитини як до об'єкта виховання. Приділяється увага розвитку моральної свідомості і поведінки, хоча, на нашу думку, розвиток емоційно-почуттєвої сфери є визначальним у формуванні моральних цінностей особистості.

На відміну від цих вчених, Ж.Ж.Руссо, Й.Г.Песталоцці наполягали на необхідності розвитку моральних ставлень і почуттів дитини з перших років її життя. Чуттєвою основою моральності, на думку Й.Г.Песталоцці, є почуття любові, вдячності, довіри у поєднанні з почуттями порядку, гармонії, краси. Формування моральності дитини проходить шлях від фізичної любові до матері і віри у неї, оскільки мати через турботу і відданість задовольняє всі потреби дитини – до людської любові і людської віри. Отже, любов до людей і віра є базовими якостями, що визначають моральність особистості.

Ж.Ж.Руссо вказує на недопустимість підкорення дорослих дитиною (формується позиція "володаря", що унеможливорює ціннісне ставлення до оточуючих), відповідно потрібно привчати дитину "змалку обмежувати бажання своїми можливостями". Важливим засобом виховання є розумно спрямована свобода, користуючись якою дитина усвідомлює наслідки своїх вчинків, навчається регулювати поведінку у суспільстві.

Серед засобів виховання вчені виділяли помірне дисциплінування, яке стримує молодь від асоціальних вчинків (Я.А.Коменський), привчає підкоряти бажання голосу розуму (Дж.Локк); авторитет батьків, який в ранньому віці має ґрунтуватися на строгості, а в подальшому на любові та дружбі (Дж.Локк), безумовна любов до дитини та турбота про неї, які задовольняють потребу у безпеці і стимулюють моральний розвиток особистості (Й.Г.Песталоцці).

У вітчизняній філософській думці проблеми духовності порушуються у творчості Г.Сковороди. Щастя є смыслом життя людини, але його не можна знайти у певному місці, у певний час, воно в душі, серці людини: "щастя ж у серці, серце в любові, любов – у Законі Вічного". Отже, людське серце здатне до любові і це пов'язує його з Богом, а усвідомлення цього зв'язку робить людину щасливою. Любов підтримується вірою і надією, які закривають "безодню беззаконства", а її проявами є доброзичливість, прихильність, лагідність, щирість, задоволеність. Крім любові до найважливіших моральних якостей належить піклування, яке "відрізняє нас від звірів милосердям і справедливістю, а від скотини — стриманістю й розумом; і є не чим іншим, як блаженнішим божим лицем" [9, 140-145].

Проблеми виховання духовності порушуються у вітчизняній філософії 19 – поч. 20 ст. (М.Бердяєв, В.Соловйов, П.Флоренський, С.Франк). В цілому, простежується думка про абсолютність моральних цінностей, їх понадособистісне походження. Особливостями виховання моральних цінностей у вітчизняній філософії і педагогіці були: релігійна спрямованість, у контексті якої духовне пов'язувалось з Богом; традиції соборності, общинного укладу життя, які сприяли переходу від утилітарних, примусових взаємин до взаємин, заснованих на почутті

внутрішньої єдності та співприналежності (С.Франк); орієнтація в першу чергу на виховання духу, який засновувався на єдності пізнавальних, моральних, естетичних, релігійних цінностей.

Розвиток вітчизняної педагогіки як науки пов'язується з ім'ям К.Ушинського. Саме у його працях обґрунтовано теоретичні основи виховання моральності особистості. Вчений вперше характеризує ігрову діяльність як найважливіший засіб виховання моральних відносин у дитинстві. Гра приваблює дитину, тому що ця діяльність їй зрозуміла, а асоціації уявлень, які виникли у грі "зв'яжуться в одну велику мережу, яка визначить характер і спрямованість людини". Для виховання моральності необхідно наповнити душу дитини "сердечними почуттями і бажаннями", а переживання негативних психічних станів (жаху, страху) є вкрай небезпечним, оскільки "вплив жаху на моральність безмежний: він робить боягузливим, удавальником, іноді брехливим, і дитя може розгубитися при найменшій небезпеці"[10].

У радянській педагогіці інтерес до проблем виховання моральних цінностей підвищується з другої половини 20 ст. Основою теорії виховання моральних цінностей В.Сухомлинського є орієнтація дитини на іншу людину, її почуття, потреби, проблеми, спонукання на виявлення турботи про іншу людину. Не втрачають актуальності апробовані ним форми виховання моральності: заняття на природі, у кімнаті казок, участь в естетизації побуту, створення лікарень для тварин, допомога немічним. Серед методів виховання виділяється етична бесіда, складання казок, участь у добродійній діяльності, аналіз життєвих ситуацій, матеріалів з хрестоматії. Як важливий засіб виховання В.Сухомлинський виділяв казку, оскільки "казка невіддільна від краси ... завдяки їй дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. І не тільки пізнає, а й відкликається на події та явища оточуючого світу, виражає власне ставлення до добра і зла. З казки здобуваються перші уявлення про справедливість і несправедливість".

Отже, проблема виховання моральних цінностей порушується в історії розвитку наукової думки з найдавніших часів. В античній філософії намагалися визначити сутність і зміст моральних цінностей, основні умови їх становлення і

розвитку. Виникнення педагогіки як науки про виховання особистості зумовило виникнення теорій виховання моральності особистості, які ґрунтуються на ідеях гуманності, свободи, визнання цінності людини і служіння людині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Р.Г. Идеяморали и базовые нормативно-этические программы / Р.Г. Апресян. – М.: ИФ РАН, 1995. - 353 с.
2. Аристотель. Политика: Сочинения / Аристотель. – М.: Мысль, 1984. – Т.4. – С. 375–645.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Т. Соч. в 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.
4. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика: Учебник / А.А. Гусейнов, Р.Г. Апресян — М.: Гардарики, 2000. — 472 с.
5. Золотухина-Аболина Е. В. Курс лекций по этике / Е.В. Золотухина-Аболина — Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. - 273 с.
6. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант. Соч. в 6 тт. Т. 4. Ч. 2. – М., "Мысль", 1965. – С.107-438.
7. Коменський Я.А. Материнська школа // Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / За ред. З.Борисової. – К.: Вища школа, 2004.- С. 10-25.
8. Сенека, Луцій Анней. Наедине с собой / Л. А. Сенека, М. Аврелий. - Симф. : Реноме, 1998. - 381с. — 384 с.
9. Сковорода Г.С. Вступні двері до християнської добронравності / Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — Т. 1. К.: Наукова думка, 1973. — 532 с.
10. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Т.2 / К.Д. Ушинский. Собр. соч.: В 11 томах. Т.9. – М.-Л.: Изд. АПН РСФСР, 1950. – С. 13-593.

РЕЗЮМЕ

Федорова М.А. Ретроспективный анализ проблемы воспитания нравственных ценностей личности.

В статье предложено авторское определение понятия "нравственные ценности", выведенное на основе анализа понятий "мораль" и "ценности" в научной литературе. Рассматриваются философские идеи, в которых зафиксировано теоретические основы становления и развития нравственных ценностей личности. Охарактеризованы содержание и динамика развития представлений об особенностях процесса воспитания нравственных ценностей в истории зарубежной и отечественной педагогики. Выделены определяющие педагогические условия, методы, приемы и средства работы с детьми, оптимизирующие процесс воспитания нравственных ценностей в детстве.

Ключевые слова: мораль, ценности, нравственные ценности, воспитание, методы воспитания.

SUMMARY

Fedorova M.A. Retrospective analysis of the problem of moral values' upbringing of the personality.

The article highlights the author's definition of "moral values" based upon the analysis of terms "morality", "values", in scientific literature. The author interprets moral values as semantic formations that are fixed in the consciousness of the individual. Moral values are based on unconditional acceptance of human beings, justice, mercy, understanding of one's responsibility for someone's well-being; moral values are shown through deeds that help harmonize the relationship between the individual and the society. Philosophical ideas that contain theoretical base of the development of moral values of the individual are analyzed. The essence and dynamics of the development of views on the process of moral values' upbringing in foreign and native pedagogics are characterized. The article touches the subject of pedagogical conditions, methods and means of working with children that help to optimize the process of moral values upbringing in childhood. It is said, that with the development of pedagogy the attitude towards the child had been changing: up to the 18th century the child was the object of parenting, later the ideas of addressing the child as the subject of the educational process and teaching process should carried out based on cooperation of the adult and children. Among the pedagogical conditions of moral values upbringing the main ones are the following: the basis of education is the approval of the value of the human, social environment should be an example of virtuous activity and stimulate the child, moral education is carried out in integrity with intellectual and aesthetic education, in the educational process, it is important to shape not only the moral consciousness and behavior but also moral sentiments and motives for deeds. The article deals with methods of moral upbringing: the method of example, the method of admonition, the method of explanation, the method of exercise in good deeds, the method of demand, the method of prohibition of physical punishment. Among the means of education in the history of pedagogy much attention is paid to moderate

discipline, the authority of adults, the unconditional love to the child, fairy tale, beauty and the incorporation in different activities, especially in the game.

Key words: morality, values, moral values, upbringing, methods of upbringing.